

УДК 330.131.3

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯХ

Смовженко Тамара Степанівна,
доктор економічних наук, професор,
ректор
ДВНЗ «Університет банківської справи»
e-mail: rector@ubs.edu.ua

Скринник Зоя Едуардівна,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри соціальної роботи та суспільних дисциплін
Львівського навчально-наукового інституту
ДВНЗ «Університет банківської справи»
e-mail: kgd@lbi.ubs.edu.ua

Анотація. Розглянуто процеси сучасного цивілізаційного розвитку в аспекті впливу систем виробництва, економічної і фінансової стратегії на ціннісні виміри соціуму. Показано, що система потреб нині становить продукт і елемент системи виробництва.

Людина підпорядковується ритмові безперервного продукування і споживання, тоді як духовні, моральні засади людського буття виявляються найбільш проблемним аспектом сучасного стану людства, яке досягло небачених успіхів у сфері науково-технічного прогресу і масового споживання, але стрімко втрачає ціннісні механізми самозбереження.

Ключові слова: фінансова цивілізація, суспільство споживання, економічна людина, економічна модернізація.

Формул: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 5.

ECONOMIC ASPECTS CIVILIZATION PROCESSES IN THE XX–XXI CENTURIES

Smovzhenko Tamara,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Rector
of the SHEI «Banking University»
e-mail: rector@ubs.edu.ua

Skrynnyk Zoia,
Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Social Work and Social Disciplines
of the Lviv Institute
of SHEI «Banking University»
e-mail: kgd@lbi.ubs.edu.ua

Abstract. The processes of modern social development are considered in the aspect of influence of the systems of production, economic and financial strategy on the social values. Proven that the modern man submits to the continuous producing and consumption, while spiritual, moral principles of human existence appear the most problematic aspect of the modern state of humanity that attained extraordinary successes in the field of scientific and technical progress and mass consumption, but is losing the spiritual mechanisms of self-preservation.

Keywords: financial civilization, society of consumption, economic man, economic modernisation.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 5.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЦИВИЛИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В XX–XXI ВЕКАХ

Смовженко Тамара Степановна,
доктор экономических наук, профессор,
ректор
ГВУЗ «Университет банковского дела»
e-mail: rector@ubs.edu.ua

Скринник Зоя Эдуардовна,
доктор философских наук, профессор,
заведующая кафедрой социальной работы и общественных дисциплин
Львовского образовательного-научного института
ГВУЗ «Университет банковского дела»
e-mail: kgd@lbi.ubs.edu.ua

Аннотация. Рассмотрены процессы современного цивилизационного развития в аспекте влияния систем производства, экономической и финансовой стратегии на ценностные измерения социума. Показано, что система потребностей в настоящее время представляет продукт и элемент системы производства. Человек подчиняется ритму непрерывного продуцирования и потребления, тогда как духовные, моральные принципы человеческого существования оказываются наиболее проблемным аспектом современного состояния человечества, которое достигло невиданных успехов в сфере научно-технического прогресса и массового потребления, но стремительно теряет ценностные механизмы самосохранения.

Ключевые слова: финансовая цивилизация, общество потребления, экономический человек, экономическая модернизация.

Формул: 0; рис.: 0; табл.: 0; библиограф.: 5.

*Людина стала об'єктом науки про людину
тільки починаючи з того моменту,
як автомобілі стало важче продавати,
ніж створювати.
Джеймс Гелбрейт*

Вступ. Економічні перетворення в Україні потребують навіть не просто нових соціальних технологій, а роботи, спрямованої на свідоме подолання залежності від траєкторії попереднього розвитку – того, що Р. М. Нуреев називає «ефектом колії». Українці зуміли мобілізувати гуманітарний ресурс, який виявився несподівано потужним у нашому інструментально-раціоналізованому світі: це людська гідність, сила морального духу, жертвність в ім'я батьківщини. Це саме той ресурс, про який писав свого часу Нобелівський лауреат з економіки Дж. Б'юкенен: «Допоки люди як громадяни не матимуть змоги довіряти одне одному – як громадяни і як суб'єкти економічної діяльності, – ні економіка, ні держава не зможуть функціонувати ефективно... Цілком незалежно від інституційної трансформації, необхідної для забезпечення стимулів для оновлення, паралельно має розпочатися певне відродження духу, певне відчуття спільної мети у суспільстві вільних у своєму виборі громадян» [4, с. 146]. Проте це «відродження духу» виявляється одним із найскладніших завдань сучасного людства.

Аналіз досліджень і постановка завдання. «Суспільство споживання» – так визначив Жан Бодріяр той шлях, яким іде сучасна західна цивілізація. Він вважає основною ознакою людського життя у XX столітті «фантастичну очевидність споживання і достатку», засновану на безмежному примножен-

ні багатств, послуг, матеріальних благ, яке являє собою різновид «глибокої мутації в екології людського роду» [1]. Власне кажучи, люди в суспільстві достатку оточені не стільки іншими людьми, скільки об'єктами споживання. Їх повсякденне спілкування полягає не у спілкуванні із собою подібними, а в отриманні найрізноманітніших споживчих благ. Нашу сучасність Бодріяр визначає як «час речей»: людина підпорядковується ритмові продукування і споживання, яке доходить до утворення всеохопного навколишнього середовища.

При цьому створена цінність набагато більше значуща, якщо в неї закладено її швидке відмирання, відновлення попиту. Ось чому руйнування залишається основною альтернативою виробництву: споживання є тільки проміжною ланкою між виробництвом і руйнуванням. У споживанні існує глибока інтенція перевершувати себе, перетворюватися в руйнацію. Тому наддостаток багатих суспільств пов'язаний із марнотратством. Бодріяр зазначає: уже можна говорити про «цивілізацію сміттевого кошика»: «скажи мені, що ти викидаєш, і я скажу тобі, хто ти», «розбийте ваш автомобіль, страхування зробить решту». Споживання не переживається в повсякденній практиці як результат праці або процесу виробництва, воно переживається як чудо, дароване природним ходом речей і не зумовлене власними зусиллями людини.

Це не означає, що наше суспільство не є суспільством виробництва, системою виробництва і сферою економічної і політичної стратегії. Але в міру того, як у нього включається система споживання, суспільство стає системою маніпуляції знаками – адже пересиченість споживчими благами призводить до того, що об'єктом споживання стає вже не реальний корисний зміст речі, а її символічна значущість: престиж, демонстративне споживання, в якому через значущість речей утверджується статус їхнього власника. Маніпуляції об'єктами споживання як знаками або стверджують належність їхнього власника до певної соціальної групи, взятої як ідеальний еталон, або відділяють від неї і приєднують до групи з більш високим статусом. Усе більше й більше фундаментальних форм діяльності сучасних суспільств дають місце логіці знаків, постають у рамках аналізу кодів і символічних систем. Розгубленість економістів перед очевидною неможливістю для системи споживання стабілізуватися, перед її безмежною спрямованістю вперед спричинена якраз тим, що основним ракурсом їх бачення є зростання благ і доходів, а має бути в центрі уваги співвідношення та диференціація знаків.

Маніпулюючи знаками, образами нашої уяви, засоби масової комунікації в суспільстві споживання подають будь-які факти у формі універсальної події – ці факти драматизовані у формі видовища, але разом з тим деактуалізовані: людина за посередництва засобів інформації є не учасником, а глядачем, спостерігачем, перебуваючи на безпечній дистанції від подій реального життя. Тому «масові комунікації дають нам не дійсність, а запаморочення від дійсності». Вони дозволяють нам бути свідками карколомної драми життя, водночас комфортно влаштуовуючи нас у позиції стороннього глядача, «місці, де нічого не відбувається». Таким чином, ми живемо в захистку знаків і у відмові від дійсності, в чудесній безпеці, поєднуючи два задоволення: від ілюзії нашого вторгнення у дійсність і водночас від можливості по-справжньому не бути в ній. Образ, знак, послання – це і є все те, що ми «споживаємо».

Ставлення споживача до дійсного світу, до політики, історії, культури не є відношенням інтересу, участі, прийнятої на себе відповідальності – але воно не є і тотальною байдужістю: це відношення цікавості. Пізнання світу не є характеристикою споживання, але для споживання не характерне і тотальне невігластво: Бодріяр вважає, що в розглядуваному аспекті головну ознаку споживання можна охарактеризувати як незнання. Цікавість і незнання – це відмова від реальної дійсності на користь жадібного й інтенсивного вивчення її знаків. Душевний спокій, таким чином, досягається за допомогою запаморочення від дійсності та історії. Споживання перетворює максимальне виключення зі світу в максимальний знак безпеки.

Результати дослідження. Мета цієї статті – показати сучасний стан важливої проблеми сучасного капіталізму: це більше не є суперечність між «максимізацією прибутку» і «раціоналізацією виробництва», основна проблема – це суперечність між потенційно безкінечною продуктивністю і необхідністю збуту продуктів. На цій фазі для системи стає життєво необхідним

контролювати не тільки апарат виробництва, але і споживчий попит, не тільки ціни, а й те, що буде запотребоване за цими цінами. Загальним підсумком, що досягається чи то за допомогою заходів, що передують самому актові виробництва (дослідження ринку), чи то за допомогою заходів, наступних за виробництвом (реклама, маркетинг, упаковка), є «вилучення у покупця влади вирішувати», натомість передача цієї влади підприємству, яке нею може маніпулювати. Адаптація поведінки індивіда до ринку і адаптація соціальних позицій узагалі до потреб виробника і до цілей техноструктури є, таким чином, природною характеристикою системи. Її значення зростає разом із розвитком індустріальної системи. Гелбрейт називає це «перевернутою послідовністю» на противагу «класичній послідовності», де передбачалося, що ініціатива належить споживачеві і впливає через ринок на виробництво. Тут, навпаки, саме підприємство контролює поведінку на ринку, управляє соціальними позиціями і потребами і моделює їх. Це веде, принаймні в тенденції, до тотальної диктатури виробничої системи.

«Перевернута послідовність» руйнує фундаментальний класичний міф, який полягає в тому, що в економічній системі саме індивідові належить влада. Весь економічний і психосоціологічний апарат досліджень ринку, мотивацій і т. д., за допомогою якого намагаються стимулювати на ринку реальний попит, глибинні потреби споживача, весь цей апарат існує для того, щоб впливати на попит з метою збуту і водночас так замаскувати цей процес, щоб створювалося протилежне враження.

Істина полягає не в тому, що «потреби є плодом виробництва», а в тому, що система потреб нині становить продукт і елемент системи виробництва. Система потреб означає не те, що потреби виробляються одна за одною у зв'язку з відповідними об'єктами, а те, що їх виробляють як *споживчу силу*, як глобальну наявність у загальних рамках продуктивних сил. Світ речей і потреб, таким чином, подібний до зростаючої істерії. Стає неможливо визначити об'єктивну специфіку потреби, як неможливо об'єктивно визначити при істерії специфіку хвороби в силу того, що такої специфіки не існує.

Ці зміни проаналізував Е. Фромм у праці «Здорове суспільство» саме під кутом зору змін у соціальному характері, спричинених специфікою ринкових відносин у ХХ столітті. Під соціальним характером Фромм має на увазі ядро структури характеру, спільне для більшості представників однієї й тієї самої культури, функція якого – формувати й скеровувати людську енергію. На думку Е. Фромма, соціальному характерові у ХІХ столітті були притаманні такі визначальні риси, як суперництво, накопичування, експлуататорство, авторитаризм, агресивність та індивідуалізм. У ХХ столітті місце експлуататорської та накопичувальної орієнтацій займають сприймаюча (рецептивна) і ринкова орієнтації. Замість суперництва спостерігається зростання тенденції до спільної праці, замість прагнення до безперервного зростання прибутку – прагнення мати постійний і надійний дохід, замість експлуатації – тенденція поділитися багатством з іншими

й маніпулювати ними й собою; замість раціональної чи ірраціональної, але явної влади ми виявляємо владу анонімну – владу громадської думки і ринку, замість власної совісті – потребу пристосовуватися й одержувати схвалення з боку, замість почуття власної гідності та почуття господаря – постійно зростаюче, хоча здебільшого неусвідомлене почуття безсилля.

Для ХХ століття характерні люди, які легко взаємодіють у великих групах, прагнуть споживати все більше й більше, чії смаки стандартизовані і чії реакції легко передбачувані; люди, які почуваються вільними й незалежними, не підкоряються авторитетам, принципам або совісті, проте готові до того, щоб ними командували; вони роблять те, що від них очікують, легко пристосовуються до суспільного механізму. Характерною рисою сучасності Фромм вважає розповсюдження абстрактного підходу: людина зводиться до одиниці у множинах, до функції, до її грошового еквіваленту (наприклад, мільйонер). «Ми живемо серед цифр і абстракцій. Раз немає нічого конкретного, значить, немає нічого реального. Усе стало можливим, як практично, так і морально... Людина виявилася скинутою з будь-якого хоч мінімально визначеного місця, звідки вона могла б оглянути своє життя і життя суспільства й керувати тим та іншим. Сили, початково покликані до життя нею самою, втягують її у все стрімкіший рух. У цій шаленій круговерті вона думає, обчислює, занурившись з головою в абстракції, усе більше віддаляючись від конкретного життя» [2, с. 163].

Е. Фромм відповідно до обраної ним системи вихідних засад інтерпретує явище відчуження: людина відчуває себе не активним носієм власних сил і багатства особистості, а позбавленою індивідуальних властивостей річчю, яка залежить від зовнішніх сил, на які вона перенесла свою життєву субстанцію. Зокрема Фромм виділяє відчуження від речей, які ми споживаємо: за людського способу придбання потрібно докласти зусилля, кількісно співвимірні тому, що я здобуваю. Коли ж я маю гроші, то для придбання від мене не вимагається ні зусиль, ні особливого інтересу – нема індивідуального ставлення до об'єкта потреби. Це виявляється, зокрема, у тому, що утверджується рецептивна орієнтація замість орієнтації на накопичування: мета людини – постійно набувати щось нове, «жити з роззявленим від подиву ротом». Відбувається відчуження від суспільних сил, від інших людей: ставлення до ближнього набуває характеру стосунків між двома абстракціями. Усе це логічно доповнюється витісненням зі сфери усвідомленого сприйняття основних положень проблем людського буття.

Головною рушійною силою в сучасної людини стала потреба в обміні. Обмін перетворився в самоціль, пристрасть до обміну прийшла на зміну пристрасті до володіння. Так, людина купує машину або будинок, маючи намір за першої можливості замінити їх на інші, престижніші. Кохання часто виявляється вигідним обміном між людьми, які в результаті одержують максимум того, що вони можуть очікувати, виходячи зі своєї ціни на ринку особистостей. Весь хід життя сприймається неначе вигідне розміщення капіталу, де інвестований капітал – це моє життя і моя особис-

тість. Тлумачення життя як комерційного підприємства лежить в основі типового для наших днів явища – зростання кількості самогубств. Одна з розповсюджених причин самогубств у наш час – «життя не вдалося», «не варто жити далі» – це подібне до того, як підприємець оголошує себе банкрутом.

На зміну авторитетові видатних особистостей або інституцій приходить «анонімна влада»: авторитет прибутку, економічної необхідності, ринку, громадської думки, здорового глузду. З анонімною владою неможливо боротися, бо нема суб'єкта, якому можна протистояти. Механізм її панування – конформізм: бути прийнятним для соціального оточення означає не відрізнятись від інших.

Особливо виділяє Фромм серед визначальних деформацій людського ставлення до світу сформований сучасною економічною системою принцип безперешкодного задоволення: негайне виконання кожного бажання і відсутність перешкод на шляху задоволення кожного з них. Водночас праця, замість того, щоб бути діяльністю, що несе в собі втіху і задоволення, стала обов'язком.

За таких умов Хосе Ортега-і-Гасет вважав вирішальним для долі будь-якого народу питання: хто в суспільстві є реальним суб'єктом прийняття соціальних значущих рішень? Ортега-і-Гасет розглядає суспільство як динамічну єдність двох чинників: меншин і мас. Відмінність між ними пролягає у площині спеціальної кваліфікації для виконання певних соціальних функцій. Основний принцип підходу до суспільного життя – виділення ряду процесів, чинностей і функцій, які за своєю природою особливі і яких відповідно не можна виконувати без особливого хисту і підготовки. Меншини – це спеціально кваліфіковані одиниці чи групи одиниць, здатні виконувати ці функції. Маса – сукупність одиниць без спеціальної підготовки, «рядові люди», «суспільна безформність», людина, що не відрізняється від інших і лише повторює загальний тип. Центральна, провідна думка Ортега-і-Гасета: маси не здатні і не повинні керувати власним буттям, а тим більше життям суспільства як цілого.

Криза європейського життя прибирає конкретні і драматичні обриси: «Європа переживає тепер найтяжчу кризу, яка лише може охопити народи, держави чи культури... Це – бунт мас» [3].

Маса – це не просто велика кількість людей, це певний психологічний і соціальний тип. Ортега-і-Гасет виділяє такі його головні характеристики.

По-перше, «людина-маса» – це примітив. Вона не дає сама собі обґрунтованої оцінки – «доброї» чи «злої», вирішальний орієнтир її самооцінки – «така, як усі». Однак цю пересічність вона не сприймає як ваду – навпаки, вважає свій усереднений, простацький рівень за добрий, взірцевий, довершений. Це спонукує її відкидати всякий зовнішній авторитет, не піддавати сумніву власні погляди, поводитися так, ніби, крім неї та її подібних, не існує нікого у світі.

По-друге, «людина-маса» переконана, що життя легке, багате, позбавлене трагічних обмежень, а завтра воно буде ще багатшим і щасливішим. Вона «просякнута почуттям влади й тріумфу». По суті, це почуття

розпеченої дитини, яке в дорослих людях постає як тип «самовдоволеного панача» – людини, яка прийшла у світ, щоб робити те, що їй заманеться. Самовпевненість «людини-маси» породжена надмірними можливостями цивілізації ХХ століття – надмірними порівняно з примітивним рівнем потреб і здібностей цієї людини. Ортега-і-Гасет вважає необхідною умовою, «законом» людського життя співмірність засобів, що є в розпорядженні людини, та проблем, які вона мусить розв'язувати. Наприкінці ХІХ – ХХ століть, коли пересічна людина влаштовується у світі багатств, коли вона наштотується на надмір засобів, не врівноважених життєвими труднощами, виникають деформовані зразки людського життя. Найважливіша деформація – це засаднича невдячність «людини-маси» стосовно всього, що уможливило їй легке і забезпечене життя. Вигоди цивілізації вона сприймає не як плоди тяжких зусиль і творчих здібностей, а як готову безпосередню реальність, котрої можна домагатися на засадах природного права.

Люди всіх попередніх епох жили за умов, недостатніх щодо захищеності та комфортності, у світі, в якому не було нічого певного, багатого, сталого. Це прищеплювало їм почуття обмеженості власних можливостей, а водночас – присутності когось іншого, вищого і сильнішого, виховувало дисципліну та усвідомлення свого місця і своєї співвіднесеності з іншими людьми. Соціальний світ ХХ століття створює в людини враження, що все дозволено, бажання не обмежені, а обов'язків не існує. Вона зникає не зважати на інших, а головне – на вищих за себе, не знати жодної інстанції поза собою. Тому, по-третє, «людина-маса» – це варвар. Варварство – це відкидання норм співжиття, відмова від потреби вести діалог і досягати порозуміння з іншими людьми. Культура передбачає наявність загально визнаних інстанцій, що встановлюють обов'язкові для всіх норми. Варварство маси полягає в тому, що вона не визнає зверхності жодних інстанцій над собою – вона не знає дисципліни та самообмеження. Тому «людина-маса» всюди втручається, накидаючи всім свій простацький погляд на речі. Культура передбачає доведення рації тих чи тих поглядів, апеляцію до аргументів. «Людина-маса» не лише нераціональна у своїй поведінці, вона принципово «не хоче давати аргументів і не хоче мати рації», новизна її позиції в тому, що вона обстоює своє «право не мати рації, глуздбезглуздя».

Сучасну добу, коли маси перестали коритися меншинам і дістали у своє розпорядження весь репертуар життєвих можливостей меншин, Ортега-і-Гасет називає «вертикальною навалюю варварів». Він наполегливо підкреслює, що світ, де народилися сучасні маси, являє собою докорінно нове, не бачене в історії обличчя: європейська історія вперше залежить від рішення простої людини як такої. В останній третині ХІХ століття почалась інволюція, регрес до варварства – до наївності та примітивізму людини, що не має минулого або забула його. Історичні рухи маси є керовані людьми пересічними, несвоєчасними, без доброї пам'яті та «історичного сумління». Такими є, зокрема, більшовизм і фашизм.

Демократія і загальне виборче право, за Ортегою-і-Гасетом, самі собою не утверджують всевладдя маси: вони лише спонукують масу прихилитися до рішення тієї чи іншої меншини. Однак за сучасних умов сформувався новий тип державної влади, в якому панують «усі ці натовпи, що переповнюють тепер історичний кін».

«Людина-маса» не має мети і пливе за течією. У державах, де тріумф мас найбільш помітний, «державна влада, уряд, живе нинішнім днем; він не виступає як щирий представник майбутнього..., він не стає засновником чогось, що мало б увалений розвиток чи еволюцію». Він оминає конфлікти дня, а тим нагромаджує ще більші конфлікти на майбутнє. Для характеристики сучасної епохи Ортега вважає найбільш прийнятними такі риси: «Вища за інші часи і нижча від себе. Потужна і рівночасно непевна свого призначення. Горда зі своїх сил і рівночасно застрашена ними». Це епоха «всеохоплюючого фарсу», суть якого – прагнення людей, народів, урядів утекти від власного призначення. Призначення – це те, чим ми мусимо бути в житті, воно не дискутується, його приймають або відкидають. Ми автентичні лише в тому разі, коли приймаємо і виконуємо своє призначення, коли ж відкидаємо – ми заперечуємо і фальшуємо самих себе. У сучасному суспільстві майже всі позиції, займані та проголошувани, є в істоті фальшиві.

Бунт мас – це зрада власного призначення, повстання проти себе самого. Бо призначення маси – не діяти самостійно. Вона прийшла на світ для того, щоб її вели, переконували, репрезентували, організовували. Її призначення – орієнтувати своє життя на вищі інстанції, складені з добірних меншин.

Історія становить безперервне і послідовне чергування двох процесів: формування добірних меншин – водночас і соціуму, та занепад аристократій і водночас розклад суспільства. Соціальна структура – це, поперше, система колективних функцій найрізноманітніших рангів, що неминухо заснована на ієрархії та підпорядкуванні. По-друге, соціальна структура передбачає розрізнення індивідів, які мають виконувати ці відмінні функції. Лише дотримання цих двох умов робить суспільство здоровим, тобто відповідним його призначенню, вираженому в імперативі: «Стань тим, чим ти є». Це «є» незрівнянно важливіше за етику та право, які конструюють схеми того, що «має бути». «Здоров'я» суспільства – це щось більше, ніж справедливість, «має бути» лише те, що «може бути», ідеальне з етичного чи правового погляду суспільство – це ілюзія ХVІІІ та ХІХ століть, його неможливо реалізувати на практиці.

Те, що є, має і може бути основою здорового суспільства – це добірна меншина, аристократія.

Ортега-і-Гасет обстоює радикально аристократичне тлумачення історії: людське суспільство є завжди аристократичне самою своєю істотою аж до такої міри, що воно є суспільством згідно зі своїм аристократизмом і перестає ним бути в міру того, як утрачує аристократизм.

Під аристократією і масою Ортега-і-Гасет розуміє не те, що «примітивна соціологія» вкладає в поняття «соціально вищі класи» та «економічно нижчі класи».

У будь-якому класі завжди існує вульгарна маса й видатна меншина. Соціальна функція речників добірної меншини – виробляти і репрезентувати масі взірцеві норми та способи життя. Підпорядкування цим нормам – це і є сутність суспільного об'єднання людей. Їх об'єднують не принука й не користь, а сила привабливості найдосконаліших індивідів, що становлять ідеали, архетипи, моделі. Справжня аристократія формується на владі психологічної привабливості.

Добірний чоловік, стверджує Ортега, – не той, хто вважає себе вищим за інших, а людина, що вимагає від себе більше, ніж інші, бере на себе все нові труднощі та обов'язки. Не маса, а добірні люди живуть у властивій неволі. Ця неволя полягає в тому, що добірні люди присвячують своє життя служінню вищим інтересам. Належність до добірної верстви визначається вимогами, обов'язками, а не правами – це життя, обернене в дисципліну. Права і привілеї шляхетної людини не є пасивною власністю, а вказують на висоту, якої сягнули зусилля цієї особи. Шляхетність – це синонім напруженого життя, яке постійно прагне перевершити себе, життя аскетичного, бо його сутнісна ознака – самозречення в ім'я вищої мети.

Нації Європи фондували шляхетичі – «люди, гідні подиву за їхню відвагу, за їхній хист володарства, за їхнє почуття відповідальності... Але з усіма цими чеснотами серця шляхетичі завжди мали слабку голову. Вони жили другою половиною душі. Були вони дуже обмеженого розуму, почутливі, імпульсивні, інтуїтивні, словом, ірраціональні». Така природа шляхетичів призвела до їх програту у змаганні з розсудковими, практичними міщанами, з яких зродилася буржуазія.

Сутність суспільства Ортега-і-Гасет, спираючись на таку логіку, визначає як динамічну духовну єдність, що її утворюють взірці й його наслідувачі. Суспільство самою своєю природою є апаратом удосконалення, самовдосконалення людини за допомогою механізму «зразковості – податливості», узятого за принцип соціального співіснування.

Характер тої чи тої нації слід визначати виходячи з того, як у ній розвиваються взаємини мас із добірними меншинами. Адже нація – це зорганізована людська маса, упорядкована меншиною добірних індивідів. Наприклад, антична Греція характеризувалася надміром взірцевих особистостей, за якими стояла дрібна, мізерна, непокірлива маса. Геніальна як культурна цілісність, Греція була нестабільна як соціальне тіло: вона стала немов індустрією, що розробляла зразки замість того, щоб задовольнитися стандартами. Прикладом протилежного характеру є, за Ортегою, Росія та Іспанія – вони страждають на очевидну й тривку злиденність на видатні особистості. «Слов'янська нація – це величезна народна маса, над якою труситься дрібненька голова».

Застосувати до перспектив суспільного прогресу методи економічного аналізу вперше в економічній теорії спробував лауреат Нобелівської премії з економіки Дж. Б'юкенен. У роботі «Межі свободи. Між анархією і Левіафаном» (1975) він шукає таку пропорцію між економічним розвитком і гуманітарними нормами соціального співжиття, яка б дозволила суспільству ефективно функціонувати. У центрі уваги досліджень Б'юкенена

– проблема суспільних фінансів. Новим кроком у напрямі розбудови філософії фінансів стало включення в поле досліджень взаємозв'язку моралі, етики та економіки. Ще в 60-х роках ХХ століття Б'юкенен прийшов до висновку, що «ми занурюємося в анархічний хаос і неконтрольовану експлуатацію під тягарем держави-Левіафана. Виглядало так, що демократія нездатна контролювати свої власні крайні прояви, а всякі ознаки конституційного порозуміння, здавалося, раптово зникли». Чим виправдовується політично організований примус індивідів? Де пролягають межі колективної дії? Як можна проаналізувати дію обмежень морального характеру на економіку? Дж. Б'юкенен приходив до висновку, що будь-який діагноз соціально-економічного і політичного ладу наприкінці ХХ століття має включати також і морально-етичні виміри.

Питання: як відновити моральні підвалини політичного та економічного ладу – актуальне для Б'юкенена тому, що від його розв'язання залежить повага і довіра до інституцій і суб'єктів політики, цивілізації і культури Західної Європи й Америки, необхідні для їхнього ефективного функціонування. Він шукає новітній еквівалент «ідеї прогресу», що панувала в ХІХ і на початку ХХ століть, прагне відвернути занепад громадянського устрою, до якого призвело «наше жадливе ХХ століття». На його думку, сучасна держава добробуту, яка могла би залишатися життєздатною за менших рівнів соціальних трансфертів, може зазнати краху в тому сенсі, що вимоги щодо трансфертів можуть перевищити ті надходження, які люди як платники податків готові генерувати.

Б'юкенен приходив до вельми песимістичного висновку, що ХХІ століття не супроводжуватиметься якимось новим відкриттям етики взаємної терпимості, не з'явиться і якогось нового корпусу моральних чеснот, що завоює загальну й однотайну підтримку. Посилаючись на Джона Ролза, він говорить про необхідність досягнення мінімальної згоди, потрібної для політичного миру і справедливості, – мінімальної згоди, навіть незважаючи на загрозу розбіжності у фундаментальних цінностях.

З такої песимістичної оцінки соціально-економічного й політичного становища Б'юкенен робить два висновки. Перший – «поразницький» зводиться до твердження, що вся струнка просвітницька доктрина від самого початку й упродовж двох століть була романтичною мрією, яку зараз слід вважати всього лише філософською фікцією. Другий висновок, до якого він вважає своїм моральним обов'язком приєднатися, залишає надії на належним чином продумані і втілені інституційно-конституційні зміни, які можуть привести до принаймні певної відповідності поведінки тому класичному ліберальному наборові стандартів, який видається необхідним.

«Це жадливе століття» було позначене невдалими експериментами, у ході яких руйнувався «цінний соціальний капітал, капітал, який репрезентується особистим ставленням до незалежності, дотриманням законів, покладанням на власні сили, наполегливою працею, відчуттям упевненості в завтрашньому дні, довірі, взаємній повазі й терпимості. І цей капітал руй-

нувався тільки для того, щоб поступитися місцем установці, що має своїми складовими безвідповідальність, залежність, експлуатацію, опортуністичну гонитву за вигодою, швидкоплинний гедонізм, вимагання грошей під прикриттям закону, судову тяганину, недовіру і нетерпимість».

Висновок, що його формулює Б'юкенен, значною мірою всупереч логіці економічної цілераціональності, означає *визнання залежності економічної ефективності від екзистенційних основ людського буття*: «Допоки люди як громадяни не матимуть змоги довіряти одне одному – як громадяни і як суб'єкти економічної діяльності, – ні економіка, ні держава не зможуть функціонувати ефективно... Цілком незалежно від інституційної трансформації, необхідної для забезпечення стимулів для оновлення, паралельно має розпочатися певне відродження духу, певне відчуття спільної мети у суспільстві вільних у своєму виборі громадян» [4, с. 146].

Висновки. Ще зовсім недавно, після розпаду СРСР і завершення холодної війни, здавалася досяжною перспектива гармонізації життя, прогнозована у висунутій

Френсісом Фукуямою концепції «кінця історії» [5]: залишився в минулому біполярний світ, людство у своїй еволюції прийшло до моделі, в якій західна ліберальна демократія стає універсальною формою соціального устрою. Але незабаром виявилось, що концепція «великого краху» була утопічною: світ став іншим, але не став більш мирним і позбавленим суперечностей, зміни були неминучими, але прогрес – ні. Ілюзію гармонії швидко розвіяли нові етнічні конфлікти, порушення законів і міжнародного порядку, виникнення нових альянсів і конфліктів між державами, відродження неокомуністичних і неофашистських рухів, зростання релігійного фундаменталізму, неспроможність міжнародних організацій відвернути чи припинити локальні конфлікти.

Проте саме духовні, моральні засади людського буття виявляються найбільш проблематизованим аспектом сучасного стану людства, яке досягло небачених успіхів у сфері науково-технічного прогресу і масового споживання, але стрімко втрачає ціннісні механізми самозбереження.

Список використаної літератури

1. Бодриар Ж. К критике политической экономии знака / Ж. Бодриар ; пер. с франц. Д. Кралечкин. – Москва : Академический Проект, 2007. – 335 с.
2. Фромм Эрих. Здоровое общество / Эрих Фромм. – Москва : Хранитель, 2006. – 539 с.
3. Ортега-и-Гасет Х. Бунт мас / Х. Ортега-и-Гасет // Вибрані твори / пер. з ісп. В. Буртгардт. – Київ : Основи, 1994. – 419 с.
4. Бьюкенен Дж. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави / Дж. Бьюкенен, Р. Масгрейв ; пер. з англ. А. Іщенко. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2004. – 176 с.
5. Фукуяма Ф. Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма ; пер. з англ. В. Дмитрук. – Львів : Кальварія, 2005. – 377 с.

References

1. Bodriyar, Zh. (2007). K kritike politicheskoy ehkonomii znaka [Contribution to the Critique of Political Economy sign]. (D. Kralechkin, Trans). Moscow : Akademicheskij Proekt.
2. Fromm, Ehrih. (2006). Zdorovoe obshchestvo [A healthy society]. Moscow : Hranitel'.
3. Ortega-i-Gaset, X. (1994). Bunt mas [Mass riot]. Vybranitvory – Selected works. (V. Burhhardt, Trans). Kyiv : Osnovy.
4. Biukenen, Dzh., & Mashreiv, R. (2004). Suspilni finansy i suspilnyi vybir: Dva protylezhnykh bachennia derzhavy [Public finance and public choice: Two opposing visions State]. (A. Ishchenko, Trans). Kyiv : Kyievo-Mohylianska akademiia.
5. Fukuiama, F. (2005). Velykykrakh: Liudska pryroda i vidnovlennia sotsialnoho poriadku [Great Crash: Human Nature and the restoration of social order]. (V. Dmytruk, Trans). Lviv : Kalvariia.